

Hicret yurdu Medine'den bir görünüşü

tavsiye edilirken Medine döneminde durum değişmiş ve müslümanlara misillemede bulunma hakkı tanınmıştır. Çok kısa bir sürede güçlenecek ve tarihte yeni oluşumlara sebep teşkil edecek İslâm devletinin temelinde hiç şüphesiz hicret olayı vardır.

Hicret teşri açısından da büyük önem taşımaktadır. Mekke döneminde nâzil olan âyetlerde tevhid, nübüvvet, âhiret gibi temel inanç konuları işlenip ibadet ve ahlâkla ilgili İslâm esasları konulurken hicretten sonra ferdî ve içtimâî hayatı düzenleyen ahkâmıla ilgili âyetler inmiş, ibadet ve muâmelâta dair hükümler konularak müeyyideler getirilmiş ve devletlerarası hukuku ilgilendiren kurallar belirlenmiştir. Hicretin, İslâm davetinin seyirinde ve dinin yayılışında da etkili olduğu bilinen bir husustur. Medine döneminde davetin önündeki engeller birer birer kaldırılarak müslümanlara ve Müslümanlığa meyli olan kimselere yapılan baskılar kırılmış, böylece insanlara hür iradeleriyle dinlerini seçme imkânı sağlanmıştır. Hicretten sonra gün geçtikçe kuvvetlenen devlet otoritesi İslâm'a duyulan ilginin artmasını sağlamış, ayrıca kabileler ve aşiretlerle yapılan görüşmeler sonucunda gerçekleşen toplu ihtidâlarla hızlı bir yayılma sürecine girilmiştir. Hicretle müslümanların iktisadî ve ticarî imkânları da genişlemiştir.

Medine döneminin ilk yıllarında İslâmîyet'i kabul eden çevredeki insanların Hz. Peygamber'in yanına hicret etmesi bir zorunluluktan ve imanla ilgili görülüyordu. Kur'an buna uymayanları şiddetle kınar ve onların âkibetlerinin korkunç olduğunu belirtir (en-Nisâ 4/97). Müminlere böyle kimselerle yakın dostluk ilişkilerinin kesilmesi de emredilmiştir: "İman edip de hicret etmeyenler ise hicret edinmeye kadar onlarla sizin hiçbir yakın dostluğunuz ve ilişkiniz olamaz" (el-Enfâl 8/

72). Resûl-i Ekrem de kendisine iman ve biat etmek üzere gelen kişilerden biat şartı olarak hicret etmelerini istiyordu (Buhârî, "Meğâzî", 53; Müslim, "Birr", 6). Medine'ye gelenlerin daha sonra oradan ayrılıp başka bölgelere yerleşmeleri hoş karşılanmıyordu. Hz. Peygamber'in, "Allahım! Ashabımın hicretini kararlı kıl; onları toplukları üzerinde tekrar geriye döndürme" diye dua ettiği bilinmektedir (Müslim, "Vaşiyye", 5); nitekim hicret ettikten sonra Mekke'ye dönüp orada ölen Sa'd b. Havle için çok üzölmüştü (Müslim, "Vaşiyye", 5). Bu ve benzeri naslar dolayısıyla İslâm âlimleri bu devrede Medine'ye hicretin farz, daha sonra oradan ayrılanın ise haram olduğu görüşüne varmışlardır. İslâmîyet güç kazanıp, müslümanların buldukları bölgelerde kendilerine yapılan baskılar ortadan kalktıktan ve dinin esaslarını kolayca öğrenme imkânı doğduktan ve nihayet Mekke fethe-dildikten sonra hicret bir zorunluluk olmaktan çıkarılmıştır.

Bu derece önem verilmesine bağlı olarak hicretin daha Peygamber döneminde bir takvim ve tarih başlangıcı sayıldığı görölmektedir. Ashabın, Resûl-i Ekrem'in hayatını Mekke ve Medine dönemi diye ikiye ayırması ve bu dönemlere ait yılları birbirini tamamlayacak şekilde değil ayrı ayrı zikretmesi (Buhârî, "Menâkıbü'l-enşâr", 28, 45, "Meğâzî", 85; Müslim, "Fezâ'il", 113, 118, 121, 123) bu hususun ilk işaretidir. Ayrıca İbn Şihâb ez-Zührî'den, Resûl-i Ekrem'in Medine'ye gelince bir takvim hazırlanmasını istediği, bunun üzerine hicretin gerçekleştiği rebülevvel ayının tarih başlangıcı olarak belirlendiği rivayet edilirse de bu rivayet fazla kabul görmemiştir (İbn Hacer, VII, 268). Hicretin resmen takvim başlangıcı sayılması Hz. Ömer zamanında 17 (638) yılında gerçekleşmiştir (bk. TAKVİM).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hcr" md.; İbnü'l-Esrî, *en-Nihâye*, "hcr" md.; *Lisânü'l-Arab*, "hcr" md.; *et-Ta'rifât*, "hicret" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "hcr" md.; *Miftâhu künûzi's-sünne*, "hicret" md.; M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "hcr" md.; *Müsned*, I, 348, 409, 430; II, 68, 315; III, 401; IV, 62, 99, 114, 223; V, 270, 363, 375; VI, 465, 466; Dârimî, "Şalât", 135, "Siyer", 69; Buhârî, "İmân", 4, "Cihâd", 1, 27, 194, "Menâkıbü'l-enşâr", 1, 27, 28, 45-48, "Meğâzî", 53, 85, "Nikâh", 92; Müslim, "Zekât", 139, "Vaşiyye", 5, 6, "İmâre", 83-86, "Fezâ'il", 113, 118, 121, 123, "Birr", 6; İbn Mâce, "Keffârât", 12; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 2, 4, "Vitr", 11; Nesâî, "İmân", 9, "Bey'ât", 9, 12, 15, "Zinet", 25; İbn İshak, *es-Sîre*, s. 156-157, 205-210, 238-241; İbn Hişâm, *es-Sîre*?, I, 321-331; II, 431-507; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 217-239; III, 55-417; IV,

34-214; VIII, 36-301; Belâzürî, *Ensâb*, I, 198-223, 257-271; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 37-42; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), II, 353-393; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehab* (Meynard), IV, 137-140; Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve* (nşr. Abdülmurtî Kal'acı), Beyrut 1405/1985, II, 430-521; Reşîdüddin-i Meybûdî, *Keşfü'l-esrâr ve 'uddetü'l-ibrâr*, Tahran 1344 hş., I, 58; İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, II, 94-110; Nevevî, *Şerhu Müslim*, XI, 79-80; XIII, 6-9; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: es-sîretü'n-nebeviyye*, s. 281-338; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd*, III, 43-65; İbn Kesir, *el-Bidâye*, III, 168-210; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Hatîb), VII, 236, 268-312; Süyûtî, *el-Haşâ'îşü'l-kübrâ* (nşr. M. Halîl Herrâs), Kahire 1386/1967, I, 451-473; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hâmîs*, I, 320-343; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb*, III, 214-216; L. Caetani, *İslâm Tarihi* (trc. Hüseyin Cahid), İstanbul 1924, III, 7-80; W. Montgomery Watt, *Mahomet à la Mecque* (trc. F. Dourveil), Paris 1958, s. 180-195; a. mlf., *Mahomet à Médine* (trc. S. M. Guillemin - F. Vaudou), Paris 1959, s. 13-14; Hasan Fethü'l-bâb, *'Alâ tarihü'l-hicre*, Kahire 1390/1971; Ahmed Abdülgafûr Attâr, *el-Hicre*, Mekke 1400/1980; Abdülhamîd Züzû, *el-Hicre ve devrühâ fi'l-hareketü'l-vaşaniyyeti'l-Cezâ'iriyye beynel-harbeyn: 1919-1939*, Cezâyir 1985; Mahmûd Ali el-Bablâvî, *Târîhu'l-hicreti'n-nebeviyye ve bed'ü'l-İslâm*, Beyrut 1406/1985; Şevkî Ebû Halîl, *el-Hicre hâdeşün gayyere mecrâ't-târîh*, Dimaşk 1406/1986; Sa'd el-Marsafî, *el-Hicretü'n-nebeviyye ve devrühâ fi binâ'i'l-müctema'i'l-İslâmî*, Beyrut 1409/1988; Muhammed b. Muhammed Ebû Şühbe, *es-Sîretü'n-nebeviyye fi dav'i'l-Kur'an ve's-Sünne*, Dimaşk 1988, I, 429-498; Levent Öztürk, *Hicretin Habesistan'la Münasebetleri* (yüksek lisans tezi, 1988, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), tür.yer.; Fethî Gays, *el-İslâm ve'l-Habeşe 'abre't-târîh*, Kahire, ts. (Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye), s. 49; M. Lokman el-A'zamî en-Nedvî, *Müctema'u'l-Medineti'l-Münevere fi 'ahd'r-Resûl*, Kahire 1989, s. 31-51; Ahmed Abdülganî en-Necûlî el-Cemel, *Hicretü'r-Resûl ve şahâbetühû fi'l-Kur'an ve's-Sünne*, Mansûre 1989; Muhammed Khalid Masud, "The Obligation to Migrate: The Doctrine of Hijra in Islamic Law", *Muslim Travellers: Pilgrimage, Migration and the Religious Imagination* (ed. D. F. Eickelman - J. Piscatori), London 1990, s. 29-49; Mehdi Rızkullah Ahmed, *es-Sîretü'n-nebeviyye fi dav'i'l-meşâdiri'l-aşliyye*, Riyad 1412/1992, s. 257-306; W. Madelung, "Has the Hijra Come to an End?", *REI*, LIV (1986), s. 225-237; P. Crone, "The First-Century Concept of Hijra", *Arabica*, XLI/3, Leiden 1994, s. 352-387; B. Carra de Vaux, "Hicret", *IA*, V/1, s. 476-477; M. Akif Aydın, "Anayasa", *DIA*, III, 153-154.

AHMET ÖNKAL

□ FIKIH. Hicret'in tarihî, içtimâî ve iktisadî yönden olduğu gibi dinî, siyasî ve hukukî yönden de birtakım sonuçları olmuştur. Müslümanlar, hicretle birlikte Mekke müşriklerinin zulüm ve baskısından kurtularak Medine'yi yurt edinince İslâm'a yeni girenlerin de gerek zulüm ve baskıya mâruz kalmadan yaşamaları, gerekse yeni kurulan İslâm toplumuna destek olmaları ve İslâm esaslarını öğrenme imkânına kavuşmaları bakımından

onlara katılmaları büyük önem arz ediyordu. Bundan dolayı Medine'ye hicret, dinî bir vecîbe olmanın yanında hicret etmeyenlerin ulaşamayacağı bir fazilet de sayılıyordu.

Birçok âyette hicret cihadla birlikte anıldığı gibi (el-Bakara 2/218; el-Enfâl 8/72, 74-75; et-Tevbe 9/20; en-Nahl 16/110) bu âyetlerde ve diğer bazı yerlerde (Âl-i İmrân 3/195; en-Nahl 16/41; el-Hac 22/58) Allah yolunda hicretin önem ve faziletine işaret edilmiş, kişinin hayatını ve inancını korumak için vatanını terkederek başka bir yere göçmesi sebebiyle karşılaşacağı zorluklara katlanması bakımından da İslâm'a bağlılığın göstergesi sayılmıştır. "Bilhassa o fey- hicret eden fakirlere aittir ki onlar Allah'tan fazlu inâyet ve hoşnutluk beklerler; Allah'a ve Peygamber'ine yardım ederken yurtlarından çıkarılıp mallarından mahrum edilmişlerdir. İşte bunlar sadıkların ta kendileridir. Onlardan önce -Medine'yi- yurt ve iman evi edinmiş olanlar kendilerine hicret edenlere karşı sevgi beslerler. Onlara verilen şeylerden dolayı içlerinde bir ihtiyaç duymazlar. Kendileri yoksulluk içinde olsalar bile onları öz canlarından daha üstün tutarlar. Kim nefsinin hirsından ve cimriliğinden korunursa işte muratlarına erenler onlardır" (el-Haşr 59/8-9) meâlindeki âyette bu husus dile getirildiği gibi ashabin faziletleriyle ilgili olarak yapılan tasniflerde muhacirler de kendi aralarında ayırma tâbi tutulmuş, önce hicret edenler sonrakilerden üstün sayılmıştır (Bağdâdî, s. 299-303; Süyûtî, *Tedribü'r-râûî*, s. 407).

Mekke'de ilk müslümanların, Kureyş'in zulüm ve baskısına karşı geleceğe yönelik herhangi bir plan ve stratejileri olmaksızın pasif bir şekilde boyun eğdiklerini düşünmek doğru değildir. O dönemde müslümanlar, intikam için değil bir ideal uğruna verilecek mücadele ve savaşın icap ettirdiği ruhî bir hazırlık devresi geçiriyordu. Ayrıca silâhlı bir direnişin gerektirdiği şartlara da sahip değillerdi. Bunun için savunulabilir bir toprak ve İslâm idealine bağlı etkili bir siyasî otoritenin varlığı şarttı. Nitekim Medine'ye hicretin siyasî açıdan anlamı ve hedefi şu âyetle ifade edilmiştir: "Ve şöyle de: Rabbim! Gireceğim yere doğrulukla girmemi sağla; çıkacağım yerden de beni doğrulukla çıkar ve tarafından bana hakkıyla yardım edici bir kuvvet ver" (el-İsrâ 17/80). Katâde b. Diâme, davasının bir kuvvet ve otorite olmadan yürüyemeyeceğini anlayan Resûl-i Ekrem'e, hemen hicretten önce

nâzil olan bu âyette kuvvet ve iktidar için dua etmesinin emredildiğini belirtir (İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd*, II, 55; İbn Kesîr, III, 59). Hz. Peygamber, İslâm'ın evrensel boyutta tebliği ve müslümanların barış ve güven içinde yaşamaları için siyasî hâkimiyetin hayatî önem taşıdığını düşündüğünden İkinci Akabe Biatı'nda Medine üzerinde şahsî otoritesinin kabulünü kesin şekilde istemişti. Hicretle birlikte bu siyasî hedefin ilk adımı atılmış ve daha sonra merhale merhale amaca ulaşılmıştır.

Hicretle ortaya çıkan en önemli durum şüphesiz müslümanların bir yurt edinmiş olmalarıdır. Uğradıkları baskılar yüzünden daha önce Habeşistan'a göç eden müslümanlar bu defa ana yurtlarıyla ilgilerini tamamıyla keserek Medine'ye hicret etmişlerdi. Hicretten önce siyasî bir organizasyona sahip bulunmayan müslümanların siyasî iktidarlarının hâkimiyet ve faaliyet alanı olacak bir yurtları yoktu. Hicretin hemen ardından ise devlet kurma imkânına kavuştukları gibi bu devletin hâkimiyet alanını meydana getiren bir ülkeye de sahip olmuşlardı. Böylece ilk dârüİslâm, bazı hadislerde "dârülhicare" veya "dârülmuhâcirin" diye de anılan (İbn Mâce, "Cihâd", 38; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 90; Hâkim, III, 4-5) Medine olmuştu (İbn Kayyim, *Ahkkâmu ehli'z-zimme*, I, 5). Mekke döneminde nâzil olan âyetler daha çok dinin inanç esaslarıyla ilgili iken hicretten sonra bağımsız bir devletin kurulmasıyla birlikte gerek Kur'an'da gerekse sünnette müslümanların toplumsal ve milletlerarası alanda ilişkilerini düzenleyen siyasî, hukukî ve iktisadî esaslar vazedilmiştir. Bundan dolayı hicret İslâm teşrii bakımından da önemli bir merhale oluşturmaktadır.

Hicretin bazı önemli hukukî sonuçlarının belirtildiği bir hadiste kaydedildiğine göre Resûlullah, bir seriyenin veya ordunun başında gönderdiği kumandana kendisi ve beraberindeki müslümanlar hakkında hayrı ve takvâyı tavsiye ederek şöyle derdi: "Müşriklerle karşılaşmanızda onların şu üç husustan birini seçmelerini iste ve bunlardan hangisine icâbet ederlerse kabul ederek kendilerinden el çek: Onları İslâm'a davet et; eğer sana icâbet ederlerse kabul et ve onları kendi yurtlarından dârülmuhâcirine göç etmeye çağır. Bunu yaptıkları takdirde muhacirlerin lehine ve aleyhine olan hükümlerin onların da lehine ve aleyhine olacağını bildir. Eğer kendi yurtlarını tercih ederlerse müslüman olan bedevî Araplar'ın (A'râb*)

statüsüne girerler ve kendilerine müslümanlara uygulanan hükümler uygulanır. Müslümanlarla birlikte cihad etmezlerse fey ve ganimetten pay alamazlar. Eğer İslâm'a girmeyi reddederlerse onları cizye vermeye davet et, icâbet ettikleri takdirde kabul et ve kendilerinden el çek. Eğer bundan da yüz çevirirlerse Allah'a güven ve onlarla savaş" (İbn Mâce, "Cihâd", 38; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 90; Tirmizî, "Siyer", 48).

Bu hadisten anlaşıldığı üzere başlangıçta İslâm'a girenlerin kendi yurtlarını terkedip Medine'ye hicret etmeleri farzdı. Çünkü yeni müslüman olanların İslâmîyet'in hükümlerini öğrenmeleri ve İslâm toplumunun çekirdeğini oluşturan ensar ve muhacirlere destek olmaları zaruri idi. Medine'ye hicretin farz oluşu Mekke'nin fethine kadar devam etmiştir. Resûl-i Ekrem'in, "Fetihten sonra hicret yoktur" (aş. bk.) hadisi de bunu göstermektedir (Cessâs, III, 75; Serahsî, X, 6).

İmam Şâfiî'nin belirttiğine göre Medine'ye hicreti takip eden ilk zamanlar hicret farz olmadığı gibi Mekke'de ikamet de haram değildi. Hicretten sonra cihad önce mubah, daha sonra farz kılınınca hicret etmeyenlere karşı uygulanan baskı ve zulüm iyice arttı. Bunun üzerine baskıya mâruz kalanlardan hicrete gücü yetenlerin hicret etmesi farz kılındı. İlk İslâm toplumunun geleceği bakımından taşıdığı önem sebebiyle bu emre uymayanların durumu ve âkıbeti şöyle ifade edilmiştir: "Kendi nefislerine zulmeden kişiler olarak canlarını alacağı kimselere melekler, 'Ne işte idiniz?' derler. Onlar, 'Biz yeryüzünde -dinin emirlerini uygulamaktan- âcizdik' deyince melekler, 'Allah'ın arzı geniş değil miydi, siz de hicret edeydiniz ya' derler. İşte onların barınakları cehennemdir. O ne kötü bir yerdir!" (en-Nisâ 4/97). Âyetin devamında ise hicrete gücü yetmeyenlerin mâzeretinin kabul edileceği belirtilmiştir (en-Nisâ 4/98). Öte yandan hicret, göç etmeye muktedir olanlardan dinleri hususunda baskıya mâruz kalanlar için farz kılınmıştır. Çünkü Resûlullah, Hz. Abbas gibi baskı altında bulunmayan bazı kişilere Mekke'de kalma izni vermiştir (Şâfiî, IV, 84).

Muhacirler, Allah için yurtlarını terkederek Medine'yi vatan edinen çeşitli kabilelere mensup kimselerdi. Çoğunun ne toprağı ne de hayvanı vardı; Hz. Peygamber onlara feyden infakta bulunuyordu. Çölde yaşayan bedevî müslümanlar ise feyden pay alamıyordu. Bedevîlerden savaşa katılanlar ganimetten paylarını alıp

giderlerdi. Diğer taraftan muhacirler cihad ve umumi seferberlik ilanı halinde savaşa katılmakla mükelleftiler. Bunların yeterli olması durumunda bedevî müslümanların savaşa katılma zorunluluğu ortadan kalkardı (Ebû Ubeyd, s. 272; Hat-tâbî, III, 83; Sindî, *Hâşiyetü İbn Mâce*, II, 103).

İmam Şâfiî, hicret etmeyenlerden muhtaç olanlara zekât verilebileceği görüşündedir. Ona göre zekât feyden payı olmayanlara, fey ise askerlere aittir. Fey ehline zekât, zekât ehline de fey verilmez. Zekât ehli hicret etmeyenler ve savaşmayanlardır. Resûlullah zamanında zekât ehli "A'râb", fey ehli ise "muhâcirîn" diye adlandırılmıştı (Mâverîdî, s. 127-128; Nevevî, XIII, 38). Ebû Hanîfe'ye ve Mâlik'e göre ise zekâtla fey aynıdır, biri diğerinin yerine harcanabilir (Nevevî, XIII, 38; Şevkânî, VII, 262).

Hicretten sonra ensarla muhacirler arasında kardeşlik bağı (muâhât*) kurulmuş ve bunlar birbirlerine mirasçı kılınmıştı. Buna karşılık hicret eden bir müslümanla, dârülharpte İslâm'a girmiş ve henüz hicret etmemiş olan akrabası arasında ilgili âyet gereğince (el-Enfâl 8/72) mirasçılık cereyan etmezdi. Hicret eden müslümanın dârülharpte müste'men olarak bulunması da bunun için yeterli değildi. Zira miras velâyete dayanır, velâyet kopukken tevarüs cereyan etmez. Ancak bu hüküm Mekke'nin fethine kadar devam etmiştir. Çünkü Mekke'nin fethiyle hicretin hükmü, "Fetihten sonra hicret yoktur" hadisiyle neshedildiği gibi, "Hisımlar Allah'ın kitabında birbirine daha yakındır" (el-Enfâl 8/75) âyetiyle de müslümanlar arasında tevarüsün hicrete değil akrabalık bağına dayandığı belirtilmiş ve önceki hüküm neshedilmiştir (Ebû Ubeyd, s. 275; Cessâs, II, 241-243; III, 74-76).

İbn Abbas, Resûlullah'ın Mekke'nin fethedildiği gün, "Fetihten sonra hicret yoktur, ancak cihad ve niyet kalmıştır; cihada çağrıldığımızda icâbet edin" dediğini nakleder (Dârimî, "Siyer", 69; Tirmizî, "Siyer", 33). Buna göre, Mekke'nin fethinden sonra Medine'ye hicretin fazileti artık kalmamakla birlikte cihad ve amellerde hayra niyet etmek gibi birtakım davranışlarda bulunmak hicretin faziletiyle eşdeğerde sayılmıştır (Sindî, *Hâşiyetü'n-Nesâ'i*, VII, 146). Bunların yanında Allah rızası için ilim tahsil etmek ve dininden dolayı baskıya uğradığı yerden göç etmek gibi hususlar da bu hicretin değerine eş fiillerdir. Fetihle dârüliislâm olan Mekke'den hicretin artık son bulmasına karşılık

dârülharpten dârüliislâma hicret kıyamete kadar devam edecektir (Süyûtî, *Şerhu'n-Nesâ'i*, VII, 147; Mübârekfûrî, V, 215).

Bu hususla ilgili başka bir rivayete göre Ya'lâ b. Ümeyye, babası Ümeyye'yi feth zamanında Resûlullah'a getirerek, "Ey Allah'ın resulü! Hicret üzere babama biatta bulun" deyince Hz. Peygamber, "Onunla cihad üzere biatta bulunurum, hicret artık sona erdi" karşılığını vermiştir (Nesâî, "Bey'at", 9). Bu hadis, dârüliislâm olması sebebiyle artık Mekke'den hicretin gerekli olmadığına işaret ettiği gibi başka bir yerden Medine'ye hicrete gerek kalmadığını da belirtmektedir. Çünkü İslâmiyet birçok yerde ve özellikle Medine'de hâkim duruma gelmişti. Dârülharpten dârüliislâma hicretin devamlı bir vecibe olarak kalmasının amacı ise dârülharpte inançları sebebiyle baskıya mâruz kalan müslümanların dârüliislâma gelecek kurtulmaları, dinlerinin gereğini yerine getirebilecekleri bir ortama kavuşmaları ve dârüliislâmdaki müslümanlara destek olmalarıdır (İbn Kudâme, X, 513; Mübârekfûrî, V, 215).

Mekke'nin fethiyle hicretin son bulunduğunu belirten bu hadisler yanında hicretin kıyamete kadar devam edeceğini bildiren hadisler de vardır. Muâviye, Resûl-i Ekrem'in, "Tövbe sona ermedikçe hicret sona ermez, güneş batıdan doğuncaya kadar da tövbe son bulmaz" dediğini nakleder (Dârimî, "Siyer", 70; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd*, II, 70). Diğer bir hadiste de, "Kâfirlerle savaş devam ettikçe hicret sona ermez" denilmektedir (Nesâî, "Bey'at", 15). Bu hadislerdeki hicretle, yabancı bir ülkede müslüman olan kimsenin İslâm ülkesine hicretinin kastedildiği belirtilmiş ve bu yorumla, hicretin sona erdiğine dair rivayetler ile devam edeceğine dair rivayetler arasında bir uygunluk sağlanmıştır (Sindî, *Hâşiyetü'n-Nesâ'i*, VII, 147).

Kur'an-ı Kerim'de hicretle ilgili hükümleri ve Hz. Peygamber'in uygulamasını göz önüne alan müslüman hukukçular kendi zamanlarındaki milletlerarası şartlar çerçevesinde, gayri müslim bir toplum içinde İslâmiyet'i kabul eden kimselerin veya düşman istilâsına uğrayan İslâm ülkesindeki müslümanların hicret açısından durumlarını tartışmıştır. "Muhacir, Allah'ın yasakladığı şeylerden uzaklaşan ve onları terkeden kimsedir" (Buhârî, "İmân", 4, "Rikâk", 26; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 2) meâlindeki hadisten de anlaşılacağı gibi hicret genel anlamda dinin yasakladığı şeyleri terketmeyi ifade etmek-

le birlikte hukukçular hicreti özel olarak "bir yerden başka bir yere göç etme" anlamında kullanmışlardır. Buna göre hicret iki türlü olmuştur. a) Korku ülkesinden (dârülhavf) emniyet ülkesine (dârülemn) hicret. Habeşistan hicretiyle Mekke'den Medine'ye hicretin ilk dönemi gibi. b) Dârülharpten dârüliislâma hicret. Resûl-i Ekrem'in Medine'ye iyice yerleşmesi ve gücü yeten müslümanların hicret etmelerinden sonraki devreyi kapsar. O dönemde hicret Medine'ye göç etmeye münhasırdı. Mekke fethinden sonra bu sınırlama kaldırılmış ve hicret genelde gücü yeten müslümanların dârülharpten göçmeleri şeklinde anlaşılmıştır (Mübârekfûrî, V, 248). Bu tür hicretin ise kıyamete kadar devam edeceği konusunda icmâ vardır. Buna göre dârülharpte inançlarını açıkça söyleyemeyenlerin ve farzları yerine getiremeyenlerin hicrete güçleri yetiyorsa dârüliislâma hicret etmeleri farz, dârülharpte kalmaları haramdır. "İman edip de hicret etmeyenlere gelince, onlar hicret edinceye kadar sizin onlara hiçbir şeyle velâyetiniz yoktur" (el-Enfâl 8/72) meâlindeki âyetle, buldukları ülkede dinin esaslarını yerine getiremedikleri halde hicret etmeyenleri kınayan Nisâ sûresinin 97-98. âyetleri (yk. bk.) buna delâlet eder. Ayrıca farzların yerine getirilmesi gücü yetenlere farz olduğu gibi farzın ancak kendisiyle tamamlanabileceği şey de farzdır. Buna göre hicret etmedikçe farzları yerine getirmek mümkün değilse hicret farz olur.

İslâmiyet yalnız bir inanç sistemi değil aynı zamanda bir hayat tarzı ve bir dünya görüşü olduğundan müslümanların İslâmî hüküm ve vecibelerin rahatlıkla yerine getirilebildiği bir ortamda güvenlik içinde yaşamaları büyük önem taşımaktadır. Yukarıda zikredilen âyetler yanında Hz. Peygamber'in, "Müşrikler arasında ikamet eden müslümandan beriyim" (Ebû Dâvûd, "Cihâd", 105; Tirmizî, "Siyer", 42) hadisi de müslümanların baskılara mâruz kaldıkları takdirde gayri müslimlerle beraber yaşamalarının yasaklandığını ve hicretin gerekliliğini anlatmaktadır (Cessâs, II, 242; İbn Kudâme, X, 513; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd*, II, 70). Semüre b. Cündeb'in Resûl-i Ekrem'den naklettiği şu hadis de bunu teyit etmektedir: "Müşriklerle beraber oturmayın, onlara karışmayın; kim onlarla birlikte oturur veya onlara karışırsa onlar gibidir" (Tirmizî, "Siyer", 42).

İslâm toplumunun dışında yaşayan bir müslüman yalnızlık hissine kapılır; bu ise

aşağılık duygusu doğurarak gitgide gayri müslimlere tâbi olmaya yol açar. Halbuki İslâm dini müslümanın kendini güçlü, onurlu ve üstün olarak görmesini, Allah'ın hükümranlığından başka herhangi bir hâkimiyeti kabul etmemesini ister. Bundan dolayı dinin gereklerini yerine getirmenin mümkün olmadığı bir yerde ikamet etmek haram kılınmıştır. Ancak dârülharpte olup da dinin emirlerini yerine getiremeyenler hicrete imkân bulamadıkları takdirde bu hükümden istisna edilmişlerdir. Dârülharpte dinin emirlerini serbestçe yerine getirme hususunda baskıya mâruz kalmayanların dârülslâma hicret etmeleri ise farz değil müstehaptır. Bunlara yine de hicretin tavsiye edilmesi, müslümanların ilke olarak İslâm toplumu içinde yaşamasının içtimaî ve siyâsî yönden gerekli görülmesi ve yabancı bir toplumda kendi inançlarını paylaşmayanlarla birlikte yaşamanın muhtemel olumsuzlukları sebebiyledir. Özellikle Endülüs'te yaşanan tarihî tecrübenin etkisiyle Mâlikî âlimleri genel olarak küfrün hâkimiyeti altında yaşamanın hiçbir zaman câiz olmadığını, mutlaka hicret edilmesi gerektiğini söylerler. Ancak bazı âlimler kâfirlerin hidayetine vesile olmak amacıyla dârülharpte kalmayı meşru görmüşlerdir (Venşerîsî, II, 133).

Dârülharpte dinin emirlerini yerine getirmeye gücü yeten müslümanların hicret etmesinin farz olmadığına dair bir delil de Hz. Peygamber'in, amcası Abbas'a Mekke'de ikamet izni vermiş olmasıdır. Benî Adî kabilesinin yoksullarını ve yetimlerini barındıran Nuaym b. Abdullah hicret etmek istediğinde kavmi ondan, dininin icaplarını yerine getirmede serbest olacağını söyleyip kalmasını istedi. Nuaym bir müddet sonra hicret ettiğinde Resûl-i Ekrem ona şöyle dedi: "Kavminin sana karşı davranışı benim kavminin bana davranışından daha iyi oldu. Zira kavmim beni yurdumdan çıkardı ve beni öldürmek istedi; senin kavmin ise seni korudu ve sana ziyete engel oldu". Nuaym buna şu cevabı verdi: "Ey Allah'ın resulü! Senin kavmin seni Allah'a itaate ve düşmanlarıyla cihada sevketti; benim kavmim ise beni hicretten ve Allah'a itaat-ten alıyordu" (İbn Kudâme, X, 515).

Şâfiî âlimlerinin belirttiğine göre dârülharpte dinini açıkça yaşayabilen bir müslümanın orada İslâm'ın yayılacağını umuyorsa kalması hicret etmesinden daha faziletlidir. Hatta dârülharpte dinin gereklerini serbestçe yerine getirmesi yanında hicretiyle de müslümanlara yardım-

cı olması söz konusu değilse ikameti farzdır. Çünkü Şâfiî fakihlerine göre dârülharpte müslüman kendini korumaya ve müstakil olarak yaşamaya muktedir olduğu takdirde onun bulunduğu yer dârülslâm sayılır; orayı terketmesi halinde o yer dârülharbe dönüşeceğinden terki câiz olmaz (İbn Hacer el-Heytemî, IX, 269; Remlî, VIII, 82).

Bazı Hanbelî âlimleri, dârülharpten ayrı olarak kötü âdetlerin hâkim olduğu beldelere âsilerin elinde bulunan yerlerden hicret etmenin gerekli olduğunu belirtirler (Haccâvî, II, 7). İmam Mâlik de haramların yaygın olduğu bölgelerde ve Selef'e küfredilen yerlerde ikameti haram saymıştır (İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-taḥşîl*, IV, 171; XVIII, 335-336; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, I, 484).

Şâfiî ve Hanbelî fakihleri, dârülharpte müslüman olup henüz dârülslâma hicret etmemiş bulunan bir müslümanın hukuken can ve mal güvenliğine sahip olduğu görüşündedir. Onlara göre bu müslümanın canına ve malına tecavüz etmek kisas ve tazmini gerektirir. O yerin fethedilmesi durumunda da malına ve mülküne ganimet hükmü uygulanmaz. Hanefîler'e göre ise hicret etmeyen müslümanın canı ve malı diyâneten dokunulmaz olsa bile hukukun koruma altında değildir. Öldürülmesi durumunda yalnız kefarete hükmedileceği gibi o yerin İslâm hâkimiyeti altına girmesi halinde elinde bulunan menkul malları dışındaki emlakine ganimet hükmü uygulanır. Mâlikî âlimlerinin bir kısmı ilk görüşü, bir kısmı da ikinci görüşü savunmuştur; üçüncü bir grup ise can ve mal arasında ayırım yaparak ilkinin imanla, ikincisinin İslâm ülkesine hicretle dokunulmazlık kazanabileceğini belirtmiştir (Venşerîsî, II, 127-131).

Ukbe b. Amr'ın naklettiğine göre Hz. Peygamber şöyle demiştir: "Bir cemaate Allah'ın kitabını en iyi okuyanlar imamlık eder; bunlar kıraatte eşitseler sünneti en iyi bilenleri, sünnette eşit olurlarsa hicrette önde gelenleri imam olur" (Şevkânî, III, 178). Ahmed b. Hanbel'e göre namazda imâmette kıraat ve fıkıh bilgisinde eşit olunması halinde yaşılığa değil dârülharpten dârülslâma hicrette önceliğe itibar edilir. Zira hicret bir ibadettir, onu önce yapan kimse namazı kaldırmaya daha lâyık olur (İbn Kudâme, II, 19). Hanefî ve Şâfiî âlimlerinin çoğunluğu, hicretin Mekke fethiyle sona erdiğini gerekçe göstererek kıraat yeteneği ve fikhî bilgiden sonra takvâ ve fazileti göz önüne almıştır. Çünkü hicret bir anlamıyla günahlar-

dan uzaklaşıp takvâyâ erişmektir (Zeylâf, I, 134). Ancak Şevkânî, imâmette önceliği gerektiren bu hicretin Hz. Peygamber devrine has olmadığını, kıyamete kadar hükmü bâki sayılan genel anlamda hicret olduğunu belirtir (*Neylû'l-evḫâr*, III, 179).

Hicret kavramı, klasik dönem cihad ve ülke kavramları çerçevesinde kazandığı dinî-siyâsî anlamıyla, bütün Ortaçağ boyunca İslâm hâkimiyetinin zayıfladığı yerlerde ve dönemlerde olduğu gibi İslâm dünyasının Batı karşısında gerilemeye başladığı son birkaç yüzyıl boyunca da birçok dinî-siyâsî hareketin mahallî ve milletlerarası güçlere karşı verdiği mücadelede önemli rol oynamıştır. Hindistan'da Ahmed Şehid'in, Nijerya'da Osman b. Fûdi, Futa Toro'da el-Hâc Ömer Tâl, Cezayir'de Emîr Abdülkâdir el-Cezâirî, Sudan'da Muhammed Ahmed el-Mehdî'nin, Libya'da I. Dünya Savaşı sırasında Senûsiyye tarikatı ve Hindistan'da Hilâfet Hareketi'nin (1920), sömürge güçlerine veya İslâm'a muhalif hareketlere karşı mücadelelerini meşrû göstermek için cihadla birlikte bu kavrama atıfta bulunduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklardan ve özellikle 1860-1914 yılları arasında Kafkasya ve Balkanlar'dan Anadolu'ya yönelen müslüman göçleri de hicret kavramıyla ifade edilmiş ve göç işlerini düzenlemekle görevli teşkilâtlara İdâre-i Umûmiyye-i Muhâcirîn Komisyonu veya Muhâcirîn-i İslâmiyye Komisyonu-ı Âlisi gibi adlar verilmiştir.

XX. yüzyıl ortalarında Mevdûdî ve Seyyid Kutub gibi dinî liderler ve düşünürler hicret, müslüman ulus-devletlerin seküler, kapitalist ve modernist politikalarıyla özdeşleştirdikleri yeni Câhiliye'den uzak durma şeklinde ideolojik bir anlamda kullandılar. Mısır'da Şükrî Mustafa'nın kurduğu, muhalifleri tarafından daha çok Cemâatü't-tekkfir ve'l-hicre adıyla anılan Cemâat-ı Müslimîn mensupları, bu Câhiliye kavramını daha da genişleterek Cemal Abdünnâsır ve Enver Sedat yönetimindeki Mısır toplumunu İslâm dışı saydılar ve ondan uzak durmanın gerektiğini ileri sürerek Mansûre'de toplumdan kopuk bir grup oluşturdular.

İslâm tarihinin ilk dönemlerinde hicret kavramı çerçevesinde daha çok gayri müslim bir ülkede müslüman olan kim-
senin İslâm ülkesine göç etmesi ele alınırken İslâm hâkimiyetinin zayıflamaya başlaması üzerine ve özellikle XII. yüzyıldan itibaren doğuda Moğollar'ın, batıda hıristiyan devletlerin eline geçen İslâm toplumlarındaki müslümanların durumu da

tartışılır olmuş, bu ülkelerden hicret edilip edilmeyeceği veya hangi şartlarda hicret edilmesi gerektiği konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Ancak gerek Osmanlı Devleti'nin çökmesi üzerine gerek sömürgecilik döneminden sonra oluşan yeni devletler içinde kalan müslüman azınlıklarla bağımsızlığa kavuşamayan müslüman toplulukların varlığı yanında, İslâm toprakları üzerinde birçoğu laik veya Batı tesirinde bir düzeni uygulayan ulus-devletlerin meydana geldiği günümüzde farklı bir durum ortaya çıkmıştır. Artık müslümanlar, diledikleri zaman bu ülkelerden herhangi birine yerleşme ve hatta seyahat etme imkânına sahip olmadıkları gibi, gayri müslim bir ülkedeki müslüman azınlıklar veya İslâmiyet'i yeni kabul eden bir kişi istediği bir müslüman ülkesine serbestçe hicret edememektedir. Ayrıca bu ulus-devletlerin birçoğunda hâkim olan siyasî ve hukukî yapı sebebiyle müslümanlar kendi ülkelerinde bile İslâm'a uygun şekilde yaşama konusunda ciddi zorluklarla karşı karşıya gelmişlerdir. Modern iletişim araçlarıyla küçülen, Batı'nın kültürel, ekonomik ve askerî hâkimiyeti altında bulunan günümüz dünyasında bütün müslümanlar bir anlamda gayri müslimlerin hâkimiyeti altındaki bir toplum manzarası çizmektedir.

Bu durumda hicret, karşılaşılan güçlükler sebebiyle bir yerden diğerine göç etme yerine Allah'ın emirlerine uyma ve yasaklarından kaçınma şeklinde mânevî boyutuyla önem kazanmakta, gayri müslim bir ülkede bulunan müslüman azınlıklar yerine göre bağımsızlıklarını elde etmeye veya kendi dinî ve kültürel kimliklerini koruyarak güven ve barış içinde yaşayacakları şartları oluşturmaya, müslüman ülkelerde bulunanlar da İslâm'ı yaşama konusunda karşılaştıkları zorlukları aşmaya çalışmak sorumluluğu taşımaktadır. Hicretin esasen maddî boyutuyla da zorluklar karşısında pasif bir kaçış değil İslâm'ı öğrenmek ve yaşamak için yeni imkânlar aramaya, yeni şartların oluşmasına zemin hazırlamaya yönelik etkin bir çaba olması onu her iki boyutu bakımından cihad kavramıyla bütünleştirmektedir.

Çalışma, öğrenim ve eğitim amacıyla ve kendi istekleriyle İslâm ülkelerinden Batı ülkelerine göç eden müslümanların durumu geçmişte benzeri olmayan, dolayısıyla fukaha arasında tartışılmayan yeni bir gelişmedir. Bunun meşrûlaştırılması konusunda bazı araştırmacılar Ha-

beşistan'a hicret modeline atıfta bulunurken bazıları da gerek İslâm'ı tebliğ etmenin, gerekse müslüman toplumların kalkınması için modern bilim ve teknolojinin öğrenilmesinin önemi sebebiyle bu ülkelere gitmenin yalnız mubah değil aynı zamanda gerekli olduğunu ileri sürmektedir. Buna ayrıca ticarî ilişkilerin geliştirilmesi, iş ve çalışma imkânlarının aranması gibi hususlar da eklenmekte ve gayri müslim ülkelere göçün genel olarak ihtiyaç ve zaruret prensiplerinden hareketle meşrû sayıldığı görülmektedir. Ayrıca gayri müslim ülkelere İslâm ülkesine hicretin gerekçesi, müslümanın can ve mal güvenliğiyle dinin temel hükümlerini serbestçe yerine getirme imkânının bulunmaması olduğundan geçmiş dönemlerin aksine milletlerarası ilişkilerde barışın hâkim olduğu günümüzde ve özellikle demokratik Batı ülkelerinde dini tebliğ ve yaşama konusunda şartların birçok müslüman ülkeden daha uygun olduğuna da dikkat çekilmektedir. Ancak Batı demokrasilerinde dinî hürriyetten genellikle ibadet özgürlüğünün anlaşılması, buna karşılık İslâm'ın sosyal hayatın her alanında prensipler koyması sebebiyle bu ülkelerdeki müslümanların kendi gerçek dinî ve kültürel kimlikleriyle yaşama imkânları, içinde buldukları gayri müslim toplumun müsamahasıyla sınırlı kalmaktadır. Çoğulculuğun ve çok kültürlü bir toplum yapısının tarihi tecrübesine sahip olmayan Batı dünyası, müslüman azınlıkların kendi kimliklerini koruyarak yaşamaları konusunda hazırlıksız görüldüğü gibi demokrasiye ve serbest düşünceye rağmen Batı kültürünün tekelci yapısının müslümanları asimileten vazgeçip geçmeyeceği, onların bu ülkelerde daha etkin duruma gelmelerinin ne gibi sonuçlar doğuracağı merak konusudur. Bununla birlikte milletlerarası ilişkilerde insan haklarıyla ilgili telakkilerin ön plana çıktığı, global ve dinamik bir rekabetin hâkim olduğu zamanımızda müslüman azınlıkların birçok yerde sistemi zorlamasının sonucunda yeni şartlar oluşmakta, fevkalâde durumlar dışında müslüman bir ülkeye hicret yerine müslümanların buldukları yerlerde güçlenmesine yönelik politikalar önem kazanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Dârimî, "Siyer", 69-70; Buhârî, "İmân", 4, "Rikâk", 26; İbn Mâce, "Cihâd", 38; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 2, 90, 105; Tirmizî, "Siyer", 33, 42, 48; Nesâî, "Bey'at", 9, 15; Şâfiî, *el-Üm*, IV, 84; Ebû Ubeyd, *el-Emuâl*, Kahire 1975, s. 272, 275; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, II, 241-243;

III, 74-76; Hattâbî, *Me'âlimü's-sünen*, Humus 1969, III, 83; Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 4-5; Bağdâdî, *Uşûlü'd-din*, s. 299-303; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, Kahire 1966, s. 127-128; Serahsî, *el-Mebsût*, X, 6-7; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, II, 227; İbn Rüşd, *el-Mukaddimât*, Kahire 1325, II, 611-613; a.m.lf., *el-Beyân ve't-tahşil* (nşr. Muhammed el-Haccî), Beyrut 1404-1406/1984-1986, II, 212, 582-583; IV, 163, 171; XVIII, 335-336; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 414-415, 476-477, 484-487; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II, 19; X, 513-515; Nevevî, *Şerhu Müslim*, XIII, 8, 38; Zeylaî, *Tebyinü'l-hakâik*, Bulak 1313, I, 134; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd*, Kahire 1950, II, 55, 70; a.m.lf., *Ahkâmu ehli'z-zimme* (nşr. Subhî es-Sâlih), Dimaşk 1381/1961, I, 5; İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ân*, Kahire, ts., III, 59; Süyûtî, *Şerhu'n-Nesâ'i*, Kahire 1930, VII, 147; a.m.lf., *Tedribü'r-râvî*, s. 407; Venşerîsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib*, Beyrut 1981, II, 119-135, 137-141, 440; Haccâvî, *el-İkhnâf*, Kahire 1351, II, 7; İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, Kahire 1315, IX, 269; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, Kahire 1386/1967, VIII, 82; Sindî, *Hâşiyetü'l-muhtâc*, Kahire 1313, II, 103; a.m.lf., *Hâşiyetü'n-Nesâ'i*, Kahire 1930, VII, 146-147; Şevkânî, *Nejlü'l-evlâd*, III, 178-179; VII, 262; Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahevzî*, Kahire 1383/1963, V, 215, 229, 248; R. Peters, *Islam and Colonialism: The Doctrine of Jihad in Modern History*, The Hague 1979, s. 41-42, 48, 57-62, 66, 88, 152; Ahmed Abdülgafûr Attâr, *el-Hicre*, Mekke 1400/1980; Mahmood Ahmad Ghazi, *The Spirit of Hijrah and its Revival in Modern Times*, Islamabad 1401; Muhammad Samiullah, *Muslims in Alien Society*, Lahore 1982, tür.yer.; Zakaria Bashier, *Hijra: Story and Significance*, Leices-ter 1403/1983; Şevki Ebû Haflî, *el-Hicre hadeşün gayyere mecrâ't-târîh*, Dimaşk 1406/1986; Muhammed Khalil Masud, "The Obligation to Migrate: The Doctrine of Hijra in Islamic Law", *Muslim Travellers: Pilgrimage, Migration and the Religious Imagination* (ed. D. F. Eickelman - J. Piscatori), London 1990, s. 29-49; Kemal H. Karpat, "The Hijra from Russia and the Balkans: The Process of Self-Definition in the Late Ottoman State", a.e., s. 131-152; Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı: Dârü'lislâm-Dârülharb*, İstanbul 1991, s. 284-302; a.m.lf., "Hicretin Fikhî Yönü", *Diyanet Dergisi*, XIX/3, Ankara 1983, s. 29-37; Ahmed Fuâd Seyyid, *Târîhu'd-da'veti'l-İslâmiyye*, Kahire 1414/1994, s. 29-52; Muhammed Hayr Heykel, *el-Cihâd ve'l-kıtâl fi's-siyâseti's-şer'iyye*, Beyrut 1414/1994, I, 661, 669-671, 674-676, 686-692; Abdülmüteâl es-Saidî, "el-Hicretü'n-Nebviyye ve'l-hükümü'l-ecnebi", *Risâletü'l-İslâm*, XI/1, Kahire 1959, s. 99-106; Zaferü'l-İslâm Han, "el-Hicre: Ma'nâhâ ve şilatühâ bi'l-âşri'l-hadis", *el-Ba'sû'l-İslâmî*, XXXI/9, Leknev 1987, s. 32-38; Bernard Lewis, "Legal and Historical Reflections on the Position of Muslim Populations under Non-Muslim Rule", *JIMMA*, XIII/1 (1992), s. 1-16; İmtiyaz Yusuf, "Hijrah", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, New York 1995, II, 111-112.

AHMET ÖZEL

HİCRET HAREKETİ

(bk. HİNDİSTAN HİCRET HAREKETİ).